

В. А. Кучмаренко, Л. М. Яременко

АРХІВНИЙ ФОНД НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН, ЗМІСТ І СКЛАД ДОКУМЕНТІВ

Історія формування Архівного фонду Національної академії наук України починається зі створення 1918 р. Української академії наук. Але впродовж значного періоду (фактично - до 60-х років, коли був створений Центральний науковий архів АН УРСР і почалося впровадження державної системи обліку, зберігання та опрацювання наукової документації) установи Академії наук як відомчої організації фактично залишалися без єдиних засад методичного та нормативно-інструктивного забезпечення формування документального фонду, його обліку та використання. Лише в 60-х рр. постало питання про необхідність створення в структурі АН УРСР спеціальної установи, на яку покладалося б здійснення функцій формування та управління Архівним фондом АН. Так був утворений Центральний науковий архів АН України (далі - ЦНА), з 1992 р. - Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - НБУВ) НАН України.

Підставою для створення ЦНА стала постанова колишнього союзного уряду про затвердження Положення про Державний архівний фонд (1958 р.), яким встановлювалися триваліші (15 років замість 10) терміни зберігання документів у відомчих архівах вищих органів державної влади і органів державного управління колишнього Союзу РСР, союзних і автономних республік, ВЦРПС, в установах і організаціях загальносоюзного і республіканського значення. Цим Положенням оформлювалося виділення деяких архівів в особливу групу, яка не входила до системи органів колишнього Головархіву МВС СРСР (архіви Міністерства закордонних справ, Союзного геологічного фонду, Державного фонду кінофільмів та ін.). До неї було віднесено й архіви Академії наук колишнього СРСР, академій наук союзних республік та їх установ.

Постанову про створення ЦНА Бюро Президії АН України прийняло 6 березня 1968 року. ЦНА мав функціонувати при Центральній науковій бібліотеці АН України як її самостійний структурний підрозділ, затверджувався його штат у кількості трьох працівників. У Положенні про ЦНА, яке було затверджене цією ж постановою, передбачалося зосередити в ньому архівні документи, які відклалися в результаті науково-дослідної та організаційної діяльності Академії наук, у тому числі документальні матеріали Президії АН, її апарату і наукових установ, незалежно від часу їх походження, змісту, техніки і засобів відтворення, передусім:

- рукописи закінчених наукових і літературних праць, дисертацій, наукові звіти, журнали спостережень і дослідів, польові негативи, фотоплівки;
- завершені науково-організаційні, діловодні та бухгалтерські матеріали;
- особисті фонди ("архіви") академіків, членів-кореспондентів та інших учених Академії.

Основними завданнями ЦНА в Положенні визначалися збір, зберігання, облік, науково-технічне опрацювання архівних документів Академії наук, створення науково-довідкового апарату до них та організація використання архівних документів, а також контроль за роботою архівів і документальною частиною діловодства в установах і організаціях

Академії. ЦНА підпорядковувався Президії Академії наук в особі Головного вченого секретаря.

22 березня 1985 р. ЦНА постановою Бюро Президії АН було перетворено на Відділ архівних фондів ЦНБ АН України (далі - ВАФ). У положенні про нього підтверджувалися основні функції й завдання відділу як правонаступника ЦНА АН України. Положення розширювало функції відділу: було включено пункт про ведення науково-дослідної роботи з окремих напрямів архівознавства, джерелознавства, археографії та розробку методичних посібників з питань архівної справи і організації документів у діловодстві, а також ведення в Академії наук централізованого обліку архівних документів. У зв'язку із скороченням штатів ВАФ виводився з безпосереднього підпорядкування Президії АН.

Цією ж постановою вперше було затверджено й Положення про Архівний фонд Академії наук України. Він визначався як сукупність документів, які належать державі й утворюються в результаті діяльності Академії наук, її установ, організацій, мають політичне, наукове, народногосподарське, соціально-культурне та історичне значення.

Документи Архівного фонду Академії наук України - оригінали, які, незалежно від часу їх походження, місця зберігання, техніки й засобу закріплення інформації, повинні зберігатися у ВАФ ЦНБ АН України та науково-галузевих архівах установ Академії. До цієї категорії установ було віднесено Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, Інститут археології, Центральну наукову бібліотеку. Інші документи до передавання їх ВАФ ЦНБ знаходились на тимчасовому зберіганні у відомчих наукових та науково-технічних архівах установ і організацій АН України.

Визначення складу Архівного фонду Академії, порядок відбору документів до нього, їх науково-технічної обробки, обліку і зберігання, а також використання та публікації покладалися на Президію АН України. Відбір документів на постійне зберігання, а також їх виділення до знищення доручалося експертним комісіям (ЕК) установ і організацій та Експертно-перевірній комісії (ЕПК) Академії наук. Відповідальність за правильність використання документів Архівного фонду АН та інформації, яка міститься в них, покладалася на керівників установ і організацій, а також громадян, які користувалися цими документами.

Проте, слабка матеріально-технічна база як ЦНА, так і ВАФ, відсутність архівосховищ та робочих приміщень не дозволили повною мірою виконувати визначене положенням, передусім основну функцію - концентрацію і постійне зберігання документів Архівного фонду Академії наук. У зв'язку з погіршенням економічного стану Академії в 90-х рр., не були реалізовані й заходи щодо докорінного поліпшення архівної справи в Академії наук України, схвалені спеціальними постановами Бюро Президії АН України від 29.12.86 та 27.11.87 рр. Лише останнім часом НАН України виділила НБУВ додаткове приміщення, де після відповідних ремонтних робіт планується розміщення архівних фондів НАН України.

На сьогодні документи Архівного фонду НАН України зберігаються в різних місцях, насамперед у відомчому архіві Президії НАН України, Інституті рукопису (ІР) НБУВ, Інституті архівознавства (ІА) НБУВ. Основна частина Архівного фонду НАН України зберігається у відомчих архівах наукових установ і організацій Академії.

У відомчому архіві Президії НАН України станом на 01.01.2000 зберігаються 8498 упорядкованих і описаних справ за 1918-1975 рр. та близько 2 тис. справ за 1976-1990

роки. Значний інтерес становлять оригінали документів про створення Академії наук України (УАН), матеріали про розроблення її першого статуту, створення наукових інститутів, розпорядчі документи Української Держави, Директорії та органів Радянської влади, оригінали протоколів засідань I, II, III відділів АН за 1918 - початок 1919 рр., проекти статутів установ АН. Заслужують на увагу протоколи засідань Президії АН за 1929-1945 рр., окремі протоколи засідань Президії і звіти відділів Академії за 1923-1926 рр., протоколи ювілейних зборів Академії за 1942-1943 рр., присвячені пам'яті Г. Сковороди, Б. Хмельницького, Т. Шевченка.

Повоєнний період діяльності Академії (1946-1975 рр.) в архіві представлений стенограмами загальних зборів і сесій та відділень; протоколами засідань, постановами і розпорядженнями Президії АН; протоколами засідань Бюро відділень; звітами про діяльність АН та її наукових установ; звітами про міжнародне наукове співробітництво; документами з питань фінансування наукових досліджень, розвитку матеріально-технічної бази академічних установ; актами прийому до експлуатації будинків та споруд наукових установ. Крім того, зберігаються в упорядкованому стані документи з особового складу апарату Президії за 1932-1975 рр. (725 справ), в тому числі накази з особового складу, списки співробітників, особові рахунки з нарахування зарплати.

Окремий комплекс складають особові справи академіків і членів-кореспондентів АН за 1930-1990 рр. (понад 600 справ) та комплекс звукозаписів засідань Загальних зборів і Президії АН за 1981-1993 рр. (понад 600 од. зберігання).

На жаль, за складом документів у архіві є лакуни: відсутні документи структурних підрозділів апарату Президії АН з початку її діяльності в 1932 р. і до 1939 р.; справи репресованих у 1930-1950-х рр. учених, вилучені свого часу, повністю не повернені з архіву колишнього КДБ; документи відділень АН та структурних підрозділів апарату Президії за 1981-1990 рр. не надходили до архіву Президії через відсутність місця.

В Інституті рукопису НБУВ зберігаються документи групи фондів, які містять інформацію з історії Академії наук за перші десятиріччя діяльності, серед яких найбільш інформативним є ф. Х - "Академія наук Української РСР" (35300 справ). Фонд складається з архівів і колекцій документів різних академічних установ від часу реорганізації ВУАН в Києві в 1934 р. Документальні матеріали цих установ надходили до відділу рукописів ЦНБ окремими комплексами протягом 1934-1937 рр. у процесі реорганізації Всеукраїнської Академії наук.

За своїм походженням і характером документи фонду розподілялись у той час по трьох відділах: історико-філологічному, фізико-математичному і соціально-економічному, які, в свою чергу, ділились на цикли, в межах яких діяли інститути і комісії. Опис архівного фонду УАН-ВУАН здійснювався за структурою Академії 20-30-х років.

1. Економічний цикл об'єднує матеріали Комісії з вивчення народного господарства України, Інституту соціалістичної перебудови сільського господарства, Комісії транспорту і торгу, Комісії для вивчення фінансових справ, Інституту демографії, Комісії комплексних експедицій (понад 800 од. зб.).
2. Філософсько-соціологічний цикл має матеріали Комісії звичаєвого права, радянського права і кафедри громадського права (близько 400 од. зб.).
3. Найбільший у цьому фонді масив матеріалу об'єднує історичний цикл (близько 11 тис. од. зб.). Це історична секція та комісії з проблем вивчення історії України доби феодалізму, козацтва, соціально-економічної історії України, а також комісії порайонного вивчення історії України, в тому числі старого Києва та

Правобережжя, Лівобережної України і Слобожанщини, Західної України та комісії для складання історико-географічного словника діячів України. Тут представлено й матеріали Комісії нової історії, Комісії революційних рухів і методології історії, археологічної, історико-географічної, українсько-молдавської комісії - загалом понад 20 установ і комісій.

4. До циклу літератури, мови і мистецтва ввійшли матеріали Комісії давньої української писемності, Інституту української літератури, Інституту мовознавства та матеріали з мистецтвознавства (понад 600 од. зб.).
5. Матеріали Всеукраїнського науково-дослідного інституту сходознавства (9 тис. од. зб.), а також документи Українського наукового товариства та Інституту польської культури.
6. Архіви організацій, які існували при Президії ВУАН, у тому числі Комісії для вивчення продуктивних сил України, Комісії для дослідження території Дніпрельстану, Комісії науково-культурної пропаганди, Бібліографічної комісії, Всенародної бібліотеки України (1 679 од. зб.). Вони відображають діяльність різних організацій ВУАН у 1919-1934 рр. Це плани і звіти комісій, інститутів, комітетів, громад, музеїв, кафедр, відділів та окремих співробітників, огляди наукової, культурної та фінансової діяльності, матеріали відряджень, експедицій, протоколи і стенограми засідань, конференцій, нарад і зборів, тези виступів та доповідей, запрошення, обширне листування.
7. Окремо виділено документи про діяльність різних академічних видавництв і редакцій, підготовку збірників та періодичних видань. Це журнали "Україна", "Наше минуле", збірники "Про декабристів на Україні", "За сто років", "Записки історико-філологічного відділу" за 1925-1929 рр., "Київ та його околиці", "Ювілейний збірник на честь акад. Д. І. Багалія", "Полуднева Україна" та ін. (понад 6,5 тис. од. зб.).

На сьогодні ці матеріали ввійшли органічною частиною до фонду Інституту рукопису НБУВ, з огляду на те, що значна кількість цих матеріалів є не лише діловодною, а й зібраннями самих установ та товариств при Академії, що датуються XVI-XX ст. Серед колекційних матеріалів значний інтерес представляють актовий матеріал та наративні джерела XVI-XVII ст., творчі рукописи та бібліографічні матеріали діячів української культури XIX ст., автографи Гулака-Артемовського, Лесі Українки, Івана Франка та ін. Окрім того, в ІР НБУВ зберігаються значні за обсягом архівні фонди вчених та діячів Академії, які збиралися Бібліотекою впродовж усього існування Академії, зокрема академіків В. І. Вернадського, М. П. Василенка, С. О. Єфремова, Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, К. Г. Воблого та інших відомих учених.

У Інституті архівознавства НБУВ зберігаються 302 фонди, у тому числі 8 фондів наукових установ, 2 колекції, 290 фондів особового походження, загалом - понад 20000 справ на паперовій основі. Тут же зберігаються документальні звукозаписи, які надійшли від Президії НАНУ. Це - фонозаписи нарад секції біологічних та сільськогосподарських наук за 1956 р., засідань Президії АН України за 1969-1980 рр. тощо.

Обсяг фондів наукових установ з наукової та організаційно-розпорядчої діяльності складає 5076 справ на паперовій основі. Це документи Інституту математики за 1936-1980 рр. (1828 spr.); фонди Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена, створеного в 1930 р. на базі Зоологічного музею та інших біологічних установ - попередників інституту (1128 spr.); Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (561 spr.); Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (1316 spr.); зовнішньоторговельної фірми "Порошкова металургія" (259 spr.)

У 1991 р. до ІА НБУВ надійшли документи репресованих учених України, які становлять окрему колекцію № 257 - "Документи вчених України, репресованих у 30-50 роках ХХ ст." (420 справ). До колекції ввійшли документи акад. С. О. Єфремова та А. Ю. Кримського, С. Ю. Семковського, В. М. Ганцова, П. І. Демчука, В. М. Доги, В. Ф. Дурдуківського, М. Є. Слабченка, а також Вінницької філії Всеукраїнської народної бібліотеки.

Серед особових фондів, які зберігаються в ІА НБУВ, чільне місце посідають документи президентів АН України: В. І. Вернадського, президента АН України в 1918-1921 рр. (ф. 34); Д. К. Заболотного, який обіймав цей пост у 1928-1929 рр. (ф. 37); О. О. Богомольця (1930-1946 рр.) (ф. 36); Б. Є. Патона, президента АН УРСР від 1962 р. (ф. 35).

Документи, що стосуються діяльності академіків НАНУ, зберігаються й поза межами її архівних установ. Наприклад, матеріали, що стосуються життя і діяльності В. І. Вернадського, зберігаються в Архіві Російської академії наук (РАН) в Москві (ф. 518, 4657 справ за 1829-1945 рр.), а також у Центральному державному історичному архіві м. Москви, Держархіві Тамбовської області, Інституті геохімії та аналітичної хімії ім. В. І. Вернадського РАН, Меморіальному кабінеті академіка М. Д. Зелінського при Інституті нафтохімічного синтезу РАН. Спогади про М. П. Василенка відклалися також у фонді В. І. Вернадського в Архіві РАН (ф. 518, оп. 1, спр. 70).

У ЦДІАК зберігаються окремі документи, що стосуються біографії президента АН 1922 р. О. І. Левицького (ф. 1143). Документальна спадщина М. П. Василенка, президента АН в 1921-1922 рр., знаходиться в ІР НБУВ (ф. І, Х); у ЦДАМЛІМ України зберігається особовий фонд Н. Д. Полонської-Василенко (ф. 572, 375 спр.). Слідчі матеріали так званої справи "Паризького центру дії", за якою М. П. Василенко був звинувачений у контрреволюції, зберігаються у ДАРФ (ф. 5784, оп. 1, спр. 147) та ін.

Особовий фонд академіка В. І. Липського, президента АН України у 1922-1928 рр., зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (ф. 303, 353 спр. за 1874-1937 рр.).

Документи Д. К. Заболотного зосереджено також в Держархіві Одеської області, Меморіальному музеї Д. К. Заболотного у с. Заболотному Крижопільського району Вінницької області.

Наукова спадщина академіка О. О. Богомольця зберігається в його особовому фонді в ЦДАВО України (ф. 4708, 472 спр.), в Держархіві м. Києва, Музеї Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України. Документи О. В. Палладіна, президента АН України у 1946-1962 рр., зберігаються в Музеї О. В. Палладіна (кабінет та робоча кімната) при Інституті біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України. Окремі ж документи зберігаються в особовому фонді батька вченого у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (ф. 926, 70 справ за 1875-1932 рр.). Документи, пов'язані з діяльністю всіх президентів АН України, відклалися у ЦДАВО України, в тому числі у фондах: Наркомосу УРСР (ф. 166), ВУЦВК (ф. 1), Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР (ф. Р-2), Ради Міністрів УРСР (ф. 2), РАТАУ (ф. 5111) та ін. У Центральному державному кінофотофоноархіві України, Центральному держархіві звукозаписів Росії зберігаються фото-, кіно- і фонодокументи академіка Б. Є. Патона.

Особові фонди віце-президентів АН України, які зберігаються в ІА НБУВ, представлено документами С. О. Єфремова - віце-президента в 1921 р., Б. С. Чернишова - віце-президента у 1939-1946 рр., Є. О. Патона - віце-президента в 1945-1952 рр., Г. М. Савіна -

віце-президента в 1952-1957 рр., В. С. Гутирі - віце-президента в 1963-1974 рр., В. М. Глушкова - віце-президента в 1962-1982 рр. Серед них найбільш численними є фонди Є. О. Патона (353 справи за 1887-1953 рр.) та В. М. Глушкова.

В ІА НБУВ зберігаються важливі комплекси документів учених - академіків НАНУ, у тому числі акад. М. Г. Холодного, М. В. Птухи, П. М. Першина, О. З. Петрова, М. Ф. Кащенко та ін.

Узагальнений опис цих та інших особових фондів видатних учених НАН України поданий у спеціальному довіднику, підготовленому спільно з ІР НБУВ¹.

Основна частина Архівного фонду НАН України зберігається у відомчих наукових та науково-технічних архівах 211 установ і організацій Академії, в тому числі 113 науково-дослідних інститутів та їх відділень, 7 наукових центрів НАН України, 17 заповідників, ботанічних садів, обсерваторій, наукових бібліотек, а також 74 допоміжних організацій, науково-технічних центрів - спеціальних конструкторсько-технологічних бюро, дослідно-конструкторських бюро, дослідних заводів та виробництв.

Станом на 01.01.2000 у відомчих наукових та науково-технічних архівах установ і організацій Академії зберігається відібрана для постійного зберігання науково-дослідна, конструкторсько-технологічна, науково-організаційна та управлінська документація в кількості 530 тис. справ на паперовій основі, значна частина кінодокументів, фотодокументів, документальних звукозаписів. Найбільшими відомчими архівами, яким згідно з Положенням про Архівний фонд НАН України надано статус науково-галузевих архівів і право постійного зберігання документальних матеріалів, є архіви Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Інституту археології, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Інститут рукопису), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, в яких зберігається зараз 517277 од. зб. на паперовій основі, значна кількість документальних звукозаписів.

На сьогодні обсяг частини Архівного фонду Академії наук, яка зберігається у відомчих архівах установ і організацій, становить близько 1 млн. 100 тис. справ документів тільки на паперовій основі.

Великими відомчими науково-технічними архівами є архіви Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона (16527 спр.), Інституту надтвердих матеріалів ім. В. І. Бакуля (13527 спр.), Інституту проблем міцності (5263 спр.), Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова (16262 спр.) та ін. Більшість документальних матеріалів відомчих архівів - це результат теоретичних досліджень та прикладних розробок учених і спеціалістів установ і організацій Академії. Вони відображають досягнення і традиції в інтелектуальній діяльності та мають наукове, народногосподарське, історичне значення. 80% установ і організацій Академії впорядковували документи і затвердили описи на них на експертних комісіях. Серед завідуючих відомчими архівами установ і організацій 75% мають вищу освіту, 60% їх від загальної кількості за останні роки підвищили кваліфікацію в постійно діючому семінарі працівників діловодства і архівів при ІА НБУВ.

Якісна повнота Архівного фонду НАН України перебуває в прямій залежності від науково обґрунтованої організації документів в установах і організаціях Академії, формування справ відповідно до номенклатур, які щорічно розробляються або вдосконалюються в установах і організаціях та погоджуються з ІА НБУВ. На жаль, останнім часом у зв'язку з погіршенням економічної ситуації в НАН, як і в Україні в цілому, повільно вирішуються

питання організації впорядкування та зберігання документів у деяких установах і організаціях Академії. В ряді інститутів документи не впорядковані й не обліковані за останні 10-15 років. У деяких установах архівні документи зберігаються в непридатних для цієї мети або перевантажених приміщеннях, скорочуються посади архівістів. Попри все це, є надія на подальше поступове вирішення питань централізованого зберігання документів та їх упорядкування.

Вивчення складу Архівного фонду та документів з історії НАН України, в тому числі тих, які зберігаються в інших установах, за межами України, дало можливість співробітникам ІА НБУВ разом з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ підготувати до друку 3-томне видання документів і матеріалів з історії НАН України за найбільш драматичний період її становлення і діяльності - 1918-1934 рр.² Видання документів триватиме й далі. На підході - підготовка довідника установ НАН та складу архівних документів, що там зберігаються.

З метою виявлення позитивного досвіду та найбільш характерних недоліків в організації документальної частини діловодства і роботи відомчих архівів установ і організацій НАН України систематично вивчається робота їх діловодних служб і архівів, стан і обсяг документообігу, наявність погоджених з ІА НБУВ номенклатур справ та їх впровадження, складання річних розділів зведених описів справ постійного і довготривалого зберігання, стан збереженості документів. З установами НАН України працюють такі архівісти ІА НБУВ, як О. Г. Мітюков, В. В. Сендик, Л. Є. Варшавська, Л. М. Яременко та ін.

Після прийняття в 1993 р. Закону України про НАФ і архівні установи одне із центральних місць в діяльності ІА НБУВ займає проблема оптимізації складу і змісту Архівного фонду НАН України. Проведена відповідна робота з удосконалення регламентуючої документації. В 2000 р. підготовлений до друку збірник методичних та нормативно-інструктивних матеріалів, до якого увійшли нові документи: Положення про архівний фонд НАН України; Положення про Інститут архівознавства НБУВ; Положення про ЕПК; Типове положення про науковий архів установи НАН України; Типове положення про канцелярію; Методичні рекомендації зі складання описів на документа цію архівного фонду НАНУ в установах НАН України; Примірна номенклатура справ установи НАН України; Примірна інструкція з діловодства в установах НАН України тощо.

Завершуючи огляд Архівного фонду НАН України, слід відмітити його виключну наукову та культурну цінність як національного архіву української науки. Подальша робота з ним має бути спрямована передусім на його поповнення та формування, опрацювання документів установ та особових фондів видатних учених НАН України, всебічне забезпечення збереженості та використання документів, що можливе лише в тісному контакті з Державним комітетом архівів України.

¹ Видатні вчені Національної академії наук України: особові архівні і рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918-1998). Путівник. - К., 1998.

² Історія Академії наук. Документи і матеріали / В 3-х т. Т. 1: 1918-1923 рр. - К., 1993; Т. 2: 1924-1928 рр. - К., 1998; Т. 3: 1929-1933 рр. - К., 1998.